

DE MENOPAUZE VAN HET SOCIALISME. OOST-EUROPA OP ZOEK NAAR DE MARKT.

André Mommen

*Ist das nötige Geld vorhanden
Ist das Ende meistens gut.*

Bertold Brecht

Het is haast onmogelijk om de veranderingen die zich in Oost-Europa hebben voltrokken op een zinvolle wijze te bespreken zonder zich de fundamentele vraag over de mogelijkheid van het socialisme te stellen. Dat socialisme stond tot voor kort gelijk met een centraal geleide economie, aangevuld met de dictatuur van het proletariaat en de heerschappij van de communistische partij. Met de implosie van de centraal geleide economieën is aan deze natuurlijke identificatie een einde gekomen.

Alvorens het historische drama van de moeizame overgang van plan naar markt te schetsen en de internationale economische positie van de post-communistische regimes te situeren, zullen we in eerste instantie de drie hoofdoorzaken van de déconfiture analyseren: het falen van het socialisme onder een éénpartijregime, het falen van de planeconomie als kwalitatief groeimodel en het falen van het socialisme als internationaal samenwerkingsmodel (COMECON).

1. Een falende beheersconceptie of de politieke oorzaken van de "fluwelen revolutie".

Het faillissement van de centraal geleide staatseconomieën in Oost-Europa kwam voor de meesten als een complete verrassing. Al naargelang de kleur van de ideologische bril die ingesteld was op een of andere hegemonica! beginsel of beheersconcept, was het socialisme voor de enen immers een onomkeerbaar proces, voor de anderen een zadelvaste dictatuur met een almachtige partij, een inktvisachtig repressieapparaat en vooral een militaire grootmacht gebouwd rond het militair-industrieel complex van de Sowjet-staat.

Inde zomer van 1989, toen de eerste ernstige barsten in het Oostblok zeker tot denken moesten aanzetten, geloofden velen nog dat de landen van de COMECON zich misschien zouden opsplitsen in twee economische kampen, waarbij de onverzettelijke communistische machthebbers van het type Jakes, Honecker, Zhivkov en Ceausescu de rangen zouden sluiten tegen elk hervormingsstreven, dat door het Kremlin werd gedoogd, en op gang was gebracht in Polen en Hongarije. De communisten van de harde school zouden nog vele jaren kunnen overleven door de bevolking de duimschroeven aan te draaien. Allicht wilden ze wachten op een voor hen gunstige machtswisseling in Moskou. Toen die in augustus 1991 via een staatsgreep uit de onderste lade werd getoverd en prompt mislukte, was het reeds te laat voor het kwartet Jakes, Honecker, Zhivkov en Ceausescu. In de herfst van 1989 waren deze communistische leiders als dominostenen omvergetuimd.

Men heeft in het lang en het breed in de media geredekaveld over deze omwenteling. De omwentelingen die in Tsjechoslowakije, de DDR en Roemenië gepaard gingen met een brede volksbeweging, gaven de commentaarschrijvers vooral de idee dat het volk zelf de architect was van de verandering. De mislukte "staatsgreep" in augustus 1991 tegen Gorbachev bevestigde allicht dat populaire beeld van het almachtige volk dat zich niet meer de wil van een regerende klik liet opdringen. De werkelijkheid is meergenuanceerd. Verklaard moet worden waarom dat almachtige volk al die jaren een communistisch regime heeft gedoogd of zelfs in meerderheid heeft gesteund. Het ontbreken van de volkssouvereiniteit wil nog niet zeggen dat de maatschappelijke structuren enkel maar op basis van repressie de consensus afdwingen.

De plotselinge ontbinding van de communistische regimes had onmiskenbaarte maken met het diepe verlangen van de grote massa naar meer democratie en bewegingsvrijheid. De massale vlucht van de DDR-burgers op het einde van de zomervan 1989 was daar het beste bewijs van. Toch sloegen de DDR-burgers niet zozeer massaal op de vlucht om in het Westen van de democratie te gaan genieten. Hun vlucht had alleste maken met de gevulde winkelschappen inde Bondsrepubliek. Het Vrije Westen etaleerde zich immers als het consumptieparadijs. Eenzelfde verlangen maakte zich in deze periode ook meester van brede massa's in de andere socialistische landen. Men hoefde de socialistische landen in het tweede deel van de jaren tachtig maarte hebben bereisd, om aan te voelen dat de mensen aldaar vooral naar betaalbare en degelijke duurzame consumptiegoederen verlangden welke de machthebbers niet in de winkels konden leggen.

Nadat de communistische machthebbers de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal hadden voltooid, bleken ze de bevolking niet méér te hebben dan een volksleger, gratis gezondheidszorg, onderwijs voor iedereen en een slecht betaald baantje dat in vele gevallen niet het uiterste van de mens eiste, maar op zijn best na lang wachten toegang verschaft tot een Trabant of Skoda. Dat was geen geringe prestatie, want deze realiteit dient men af te zetten tegen de toestand van vóór de Tweede Wereldoorlog, toen de meeste Oosteuropese landen nauwelijks ontwikkeld waren. Het socialistische systeem had immers tastbare verbeteringen voor iedereen gebracht. Een grote mate aan bestaanszekerheid was een niet mis te verstane vooruitgang. Dat de nomenklatura nog meer voordelen verwierf, had geen enkel gevolg voor de politieke houding van de grote massa jegens het regime. Men was immers van oudsher de sociale ongelijkheid gewend. En die ongelijkheid was onder het communisme beduidend minder dan onder de feodale en kapitalistische machthebbers. De ideologische en politieke betutteling nam men voor lief zolang de kosten de baten niet overtroffen.

Die baten waren er. De industrialisatie bracht immers banen vooral diegenen die tot dan toe opgesloten zaten in de talloze kleine agrarische bedrijfjes of waren uitgeperst door de vroegere grootgrondbezitters. Deze vooruitgang voor allen ging tevens gepaard met sociale stijgingskansen vooral diegenen die via het Onderwijs en de partij doorgroeiden naar verantwoordelijke functies. Zelfs in de landbouw, die gedwongen tot collectivisatie moest overgaan, was het boerenverzet eigenlijk alleen maar in Polen van wezenlijke betekenis. Dat alles verklaart de succesvolle wervingscampagnes van de communistische partijen aan de macht. Ook na de Hongaarse opstand van 1956 en na de Russische ingreep in Tsjechoslowakije in 1968 konden de zwaar aangeslagen communistische partijen na enkele jaren weer honderdduizenden leden inschrijven. Het beeld van een massieve communistische dictatuur, zoals dat tijdens de Koude Oorlog in het Westen gemeengoed was, is derhalve verkeerd en ongelooftwaardig.

Over het algemeen konden de communistische regimes zich staande houden met behulp van de actieve en passieve steun van een aanzienlijk deel van de bevolking. Dat die steun wel eens wegviel en uitmondde in een brede oppositie tegen het regime (Hongarije in 1956 en Tsjechoslowakije in 1968) had te maken met enerzijds de onmogelijkheid van de regimes om hun legitimiteit te vestigen op de volkssouvereiniteit, en anderzijds met economische problemen die inherent zijn aan het systeem van staatsplanning en ongelijkmatige uitbouw van het productieapparaat.

Om te beginnen met het probleem van de volkssouvereiniteit. Door het feit dat de USSR in de landen die tot haar invloedssfeer behoorden, haar eigen politieke model had opgelegd, waren de communistische regimes hier gedwongen om de periodieke consultaties van de kiezers tot een ritueel te degraderen. Alleen de regerende communistische partij telde mee. De andere toegestane "blokpartijen" waren wassenbeelden. Verkiezingen konden dus niet leiden tot een regeringswisseling. Dat was belangrijk, omdat het aan de macht komen van een communistische partij een onomkeerbaar feit voorstelde. Eenmaal de communistische partij aan de macht, dan zouden alle met haarverbonden partijen (die mochten overleven binnen het kadervan een Nationaal Blok) meewerken aan de opbouw van het socialisme. Het politieke programma lag dus al bij voorbaat vast. Over de uitvoeringsmodaliteit mocht eventueel nog worden gedebatteerd, maar dat laatste gebeurde uitsluitend binnen de top van de regerende communistische partij.

Het ontbreken van enige vorm van volkssouvereiniteit(1) had uiteindelijk ernstige consequenties voor de beleidsvoering. Want door het opheffen van de politieke concurrentie was het onmogelijk om ook buiten het partijverband van de regerende communistische partij tot enige meningsvorming van betekenis te komen of om politieke hervormingen in de pas te laten lopen met de economische en sociale veranderingen die inmiddels opgang waren gekomen. Die sociale veranderingen waren het gevolg van de versnelde industrialisatie en verhoogde scholingsgraad van de massa.

Dat de socialistische regimes in de jaren tachtig tenslotte snel aan populariteit hadden ingeboet, had onmiskenbaar te maken met deze ingrijpende sociale en culturele veranderingen. Voorde meeste landen van Oost-Europa gold dat zij hun industrialisatie hadden voltooid en zich nu moesten opmaken om door massale investeringen vooral de levensstandaard van de bevolking te verhogen. De naoorlogse generatie stelde zich immers niet meer met het weinige van slechte kwaliteit tevreden. Zij verlangde nu naar een consumptiemaatschappij van Westeuropees model. De verwachtingen in die richting werden door de machthebbers gewekt, omdat zij er alle baat bij hadden hun regime te legitimeren met volle winkelschappen. Doch die overvloed kwam maar niet, omdat de Oosteuropese economieën niet bij machte waren om de reusachtige investeringen, die daarmee gemoeid waren, allemaal op te brengen. Want men moest niet alleen consumptiegoederen produceren om aan concrete behoeften te voldoen, men moest ze ook in vergelijkbare kwaliteit en kwantiteit als in het Westen op de markt

zien te brengen. Dat lukte nergens.

Uiteraard was voor dit falen een schuldige aan te wijzen. En dat konden enkel en alleen de politieke machthebbers zijn. In de socialistische staten was immers geen scheiding tussen politiek en economie, en elk economisch falen moest daarom op het conto van de politieke machthebbers worden bijgeschreven. Dat gebeurde ook. Vele mensen hadden daarom het gevoel in een omknellend omhulsel te leven dat hen heel wat materiële genoegens ontzegde, zoals een stereo-toren, een snelle auto, een spijkerbroek, Westerse sigarett€ (ook al waren die evenzeer kankerverwekkend als het eigen produkt).

In het bewustzijn van vele jongeren was hetvoldoende om de Muur of het IJzeren Gordijn te slopen en de communistische regeerders de laan uit te sturen, om de maatschappij van overvloed binnen handbereik te hebben. Tegen dit naïef ongenoegen van de massa was geen ideologisch kruid gewassen, omdat de mensen nu eenmaal via verhalen en via de media precies wisten wat in het Westen te koop was, niet wat het economisch systeem waarin ze leefden bij machte was te produceren of te financieren via de importen. Deze laatste mogelijkheid was zeer beperkt en verklaart waarom elke poging van de communisten om in Oost-Europa aan de macht te blijven, uiteindelijk moest falen. Inmiddels zijn we weereen ronde verderen heeft de grote massa van de bevolking in Oost-Europa mogen ontdekken dat ze blijkbaar de oude schoenen heeft weggegooid voordat ze nieuwe had.

2. Een falende planeconomie of de materiële oorzaken van de "fluwelen revolutie".

Over het economisch faillissement van Oost-Europa is inmiddels al veel gepubliceerd. Al naargelang de bron spreekt men nu van een triomf van het kapitalisme over het socialisme en van de markt over de centraal geleide staatseconomie. De omwenteling decreteerde immers de overgang naar een markteconomie en het loslaten van de heerschappij van de communistische partijen. Doch in welke mate en waarom heeft nu de centraal geleide economie een nederlaag geleden en is de onbruikbaarheid ervan aangetoond? Hierover is de beschikbare literatuur minder duidelijk en ook minder eenduidig. Laten we daarom in deze problematiek enige klaarheid scheppen.

De ondergang van de centraal geleide economieën heeft niets te maken meteen

mogelijke perversiteit van het systeem, met incompetentie en corruptie of met criminaliteit. Op deze factoren wordt wel steeds de nadruk gelegd, maar incompetentie, bureaucratie en corruptie komen ook in het kapitalisme voor. Ze verklaren op zich dus niet het ontstaan van een economische crisis. Ten hoogste zijn ze de oorzaak van veel ergernis en een gebrek aan doelmatigheid.

In de economische literatuur is sinds de jaren zeventig vooral gewezen op de mechanismen die een efficiënte werking van een centraal geleide economie belemmeren. De Hongaarse econoom János Kornai legde bij voorbeeld het accent op de commandostructuren van de centraal geplande economie die het optreden van "tekorten" in de hand zouden werken. Een plan opstellen is één zaak, het uitvoeren volgens de modaliteiten van het plan is echter een tweede zaak. Het plan vertegenwoordigt als concept immers de ationaliteit van de doelmatigheid, omdat alle productieprocessen op elkaar afgesteld worden. Maar de uitvoering ervan botst veelal op praktische problemen en gedragspatronen die niet des plans zijn. Het plan geeft opdrachten in termen van hoeveelheden die in productiecijfers moeten worden gehaald. Over de kwaliteit van de goederen zwijgt het plan en, indien men erover gewaagt, dan is het slechts in de vorm van te vage produktspecificaties. Niet de markt of de behoeften van de consumenten, maar de planners beslissen over de productie. Doelmatigheid wordt niet beloond, wel het halen van de geplande productiequota.

De producenten die onder decentrale commandostructuur vallen, zullen pogen om zich in te dekken tegen het risico van het niet halen van de geplande outputcijfers doorextra voorraden aan arbeidskrachten, grondstoffen en onderdelen aan te leggen. De planeconomie produceert dus naarmate ze groeit ook steeds meertekorten. Want omdat de voorraden zich ophopen en de diverse producenten hun problemen steeds meer oplossen door middel van ruilhandel gefinancierd uit eigen voorraad aan schaarse goederen en arbeidskrachten, draait de planeconomie naarmate ze complexer wordt, steeds "vierkanter".

Dit economisch verklaringmodel voor een slecht geleide planeconomie zegt evenwel niets over de concrete effecten ervan op de levensstandaard van de bevolking. De economische en sociale kosten van een planeconomie zijn wel extreem hoog, maar hoeven niet hoger te zijn dan die van een kapitalistische economie. Ook in het kapitalisme is men gewend om onrendabele bedrijven in leven te houden met staatssteun. De grote Belgische holdings stonden tot voor kort nog bekend als inefficiënt opererende conglomeraten die hun slecht lopende

filiën zolang subsidieerden totdat ze zelf dreigden ten onder te gaan.

Wat de situatie van de centraal geleide economieën zo in het slop dreigde te brengen, was hun onvermogen om de levensstandaard van de bevolking aanmerkelijk te verhogen en vooral om de massa te voorzien van duurzame consumptiegoederen. Eenmaal de basisbehoeften aan voedsel en collectieve dienstverlening vervuld, was de rek uit het economische systeem. Op bepaalde terreinen konden deze economieën nog opmerkelijke successen behalen, zoals de USSR in de ruimtevaart en de bewapening, maar in de sector van de duurzame consumptiegoederen en communicatie- en transportsystemen bleef men hopeloos achterop het Westen.

Het treffendste voorbeeld in deze is de automobiëlindustrie. Toen de DDR in de jaren vijftig de nu zo verguisde Trabant in produktie nam, was deze kleine wagen moderner dan zijn concurrenten uit West-Duitsland. De Trabant bezat een goede vering, een zelfdragend koetswerk uit kunststof en, zoals de Westduitse DKW of andere Westduitse mini's uit die tijd (Heinkel, Messerschmidt, BMW) ook een tweetaktmotor. Doch toen in de jaren zestig de Westduitse fabrikanten investeerden in nieuwe motoren en modellen, bleef men in de DDR tijdens de volgende decennia gedateerd modellen (Trabant, Wartburg) voortbrengen die, eenmaal op massale schaal in het verkeer gebracht, met hun tweetaktmotoren ook nog zorgden voor een gigantische luchtvervuiling. Het socialisme werd dus door de voortgebrachte produkten en de produktieprocessen heel gemakkelijk geïdentificeerd met vervuiling(2).

De Trabant was een "volkseigen" socialistisch produkt gebouwd op basis van de Vooroorlogse produktielijnen van de 1 FA-fabrieken. Hetzelfde deden de Tsjechische Skoda-fabrieken die gedurende ettelijke decennia een eigen model op de Westerse markt konden verkopen(3). Waar geen autotraditie bestond, greep men terug op licenties en steun van Westerse fabrikanten. Toen de USSR het autotijdperk(4) wilde betreden, deed men er beroep op FIAT om in Togliattig rad een nieuwe fabriek voor Lada's te bouwen. Ook hier vergenoegde men zich ermee tegen de laagste ontwikkelingskosten een al snel weer verouderde FIAT (Lada) gedurende vele decennia te blijven produceren. Dergelijke voorbeelden kan men naar believen aanvullen. Ze illustreren slechts dat de socialistische economieën niet voorop liepen bij het introduceren van nieuwe consumptieprodukten en ook dat zij hiervoor afhankelijk bleven van het kapitalisme. In de publieke opinie werd het socialisme dus gemakkelijk geïdentificeerd met het onvermogen technisch te

concurreren met het kapitalisme.

Nu zou men over dit euvel nogal lichtvoetig kunnen heenstappen met de opmerking dat het socialisme geen imitatie van het consumptieve kapitalisme wil nastreven. Deze opmerking snijdt evenwel geen hout, omdat met name Nikita Chroesjtsjov ooit had belooft dat de USSR binnen enkele decennia de Verenigde Staten economisch voorbijsteken en de ware maatschappij van de onbeperkte overvloed zou scheppen. Chroesjtsjov legde hiermede tevens de praktische basis van de vreedzame coëxistentie met het kapitalisme. Omdat de superioriteit van het socialisme weldra het kapitalisme tot de terugtocht zou dwingen, was deze strategische optie nog niet zo gek. Ze sloot ook perfect aan bij de leerstelling van Marx dat het rijk der vrijheid alleen mogelijk is in het rijk der nood. Alleen wie in welstand leeft, leeft aangenaam. Deenisef. Chroesjtsjov maakte was dat hij de USSR in staat achtte om op eigen kracht die superioriteit tot uitdrukking te brengen in het ontwikkelen en produceren van hoogwaardige consumptiegoederen op massale schaal.

3. Het falen van het socialisme in één blok of de versterker van de implosie.

Zoals altijd krijgen de historici gelijk, omdat ze weten hoe de geschiedenis afloopt. Ook nu is het gemakkelijk om Chroesjtsjov als de grote schuldige van de ramp aan te wijzen. Chroesjtsjov sprak met zijn strategische verklaring enkel de immense hoop van de grote massa in de socialistische landen uit dat de opbouw van het socialisme in één land of in één economisch en politiek blok mogelijk was. Het was een optie die het accent legde op de autonome nationale accumulatie in het kader van een geplande internationale arbeidsdeling. Deze economische strategie stond haaks tegenover de strategie van het na-oorlogse kapitalisme, dat onderaanvoering van de Verenigde Staten streefde naar globalisatie en vrijhandel. Niet zonder redenen besloten de socialistische landen zich aaneen te sluiten binnen de COMECON als samenwerkingsverband om de nationale accumulatiestrategieën beter op elkaar af te stemmen en zich af te schermen van de kapitalistische invloeden vanuit het buitenland. Instellingen als het IMF en de Wereldbank waren dan ook niet welkom, omdat ze uitgingen van andere economische principes en ook omdat de handelsstromen tussen de COMECON-landen voldoende op elkaar afgestemd meenden om de deelnemers zelf af te schermen van de invloed van de wereldmarkt.

Met de afscherming van de invloed van de wereldmarkt hebben we trouwens een essentieel punt aangeraakt. In principe gingen de socialistische landen ervan uit dat hun economieën voor wat de basisproducten (voedsel, staal en duurzame consumptiegoederen) betreft praktisch zelfvoorzienend moesten zijn. De industrialisatie en de landbouwpolitiek was daar expliciet opgericht. De coördinatie tussen de nationale economieën was erop gericht elkaar wederzijdse steun te verlenen en de specialisatie, déérwaardie lonend was, te stimuleren. Dat verklaart tevens waarom in alle landen van de COMECON de communistische regeringen de zware industrie uit de grond hebben gestampt en ook dat zij door zware investeringen in de gecollectiviseerde landbouw hebben getracht de voedselvoorziening in eigen hand te houden. Dáérwaar nog onder het kapitalisme een traditie van hoogwaardige industriële produktie bestond, heeft men die weten in stand te houden. Zelden kon men ze verderontwikkelen tot hogere technologische standaarden waarmee men het kapitalisme kon beconcurreren. We kennen allemaal de voorbeelden van de Praktica camera's uit de DDR, de Skoda's uit Tsjecho-Slowakije, de Ikarus-bussen uit Hongarije, enz. die moeizaam hun uitweg naar de Westerse markten zochten. Deze eindproducten mochten best worden gezien. Ze vonden ook kopers in het Westen. Doch dan hoofdzakelijk omdat de prijs op het kaartje beduidend lager uitviel dan die van vergelijkbare kapitalistische produkten. Omdat men niet meer quatechnologie kon concurreren, moest men met de prijs competitief worden. Dat laatste was een signaal dat de socialistische landen niet meer concurrentieel waren met het kapitalisme. Doch de meeste staatsplanners was dat een zorg. De nationale socialistische economien leefden immers achter goed beschermde tolmuren. Het IJzeren Gordijn was er niet alleen om het vreemdelingenverkeer te reguleren, maar vooral om het viije goederenverkeer vanuit het Westen oostwaarts te dwarsbomen en eigen produkten in het Westen tot elke prijs te kunnen verkopen.

Zolang die Muur tussen kapitalisme en socialisme bleef bestaan, was er geen vuiltje aan de lucht. Het socialisme in één land of in één blok leefde immers volgens eigen economische wetten. Prijzen waren administratieve prijzen. Economische middelen werden administratief toegekend, niet volgens het principe van de winst of de markt. Op zich klonk dat allemaal prachtig, omdat deze beginselen tevens illustreerden dat deze regimes produceerden voor de werkelijke behoeften van de massa.

Deze administratieve regelingen die het economisch verkeer bepaalden, hadden als voordeel dat men naar believen middelen kon overhevelen naar nieuwe

industriële projecten en naar collectieve voorzieningen waaraan grote behoefte was. Zich afschermen van de wereldmarkt had als bijkomend voordeel dat men de "waardewet" buiten werking kon stellen en tot een achterhaald beginsel kon verklaren binnen de socialistische verhoudingen. Functioneerde een socialistisch land niet als een groot bedrijf? Deze theoretische uitgangspunten werden wel regelmatig aangevochten. De boutade luidde dan ook dat men in de toekomst zeker nog een kapitalistisch land moest zien overte houden, opdat men zou weten welke de werkelijke kostprijs der voortgebrachte produkten was. Want in het socialisme maalde men nu eenmaal om kosten.

Dit niet willen in overweging nemen van de werkelijk gemaakte kosten had een funest effect op de socialistische economieën. Men dacht er ten onrechte dat het voldoende was te investeren in steeds grotere industriële en agrarische complexen om zo de welvaart van de bevolking te vergroten. Deze vooronderstelling bleek achteraf fout te zijn, omdat onrendabele investeringen een last voor de gehele economie betekenen en dus optermijn een zware aanslag zijn op de levensstandaard van de hele bevolking.

Het verrichten van onrendabele investeringen wordt in een socialistisch systeem niet direct afgestraft, omdat de marktverhoudingen afwezig zijn. Alleen als het te laat is, als de fabrieken en hoogovens er reeds staan, realiseert men zich dat de verkeerde beslissingen werden genomen. Maar omdat de gedane uitgaven zo gigantisch waren, kan men de projecten niet meer afbouwen. De voorbeelden van deze foute investeringen zijn legio: de staalfabriek Nowa Huta in Polen, de bruinkoolcentrales in de DDR en Tsjecho-Slowakije, de staalfabrieken in Bratislava, de grootschalige irrigatiewerken in de USSR, de biologische dood van een deel van het Baïkal meer, het megalomane project van de Donau-dam. Dat de communistische regimes herhaaldelijk dit soort fouten maakten, had te maken met hun negatie van de kosten theorie.

Communistische hervormers, met de Hongaren voorop, hebben daarom al sinds de jaren zestig gepleit voor het laten spelen van marktmechanismen die de uitwassen van de planeconomie zouden afzwakken. Die hervormingsvoorstellen hebben in hun afgezwakte variant nooit enig praktisch effect gesorteerd. De reden was dat plan en markt geen huwelijkspartners konden zijn. Want wie moest in dat hybride systeem dan de beslissing nemen? De staatsplanners en de leiders van de vakministeries waren degenen die de belangrijke beslissingen namen en die de middelen toekenden. De bedrijven konden slechts de opdrachten registreren. Zij

voerden uit wat van bovenaf werd opgedragen. Hun prestaties werden slechts matig beloond. Bedrijven die goed functioneerden, produceerden immers monetaire overschotten die dan weer door de centrale staatsorganen direct werden ingenomen om er andere projecten mee te financieren.

Ook dit soort economische praktijken kunnen onbeperkt blijven functioneren zolang ze zich maar weten te isoleren van de vijandige buitenwereld. Een nationale economie kan inderdaad functioneren als een groot bedrijf dat intern wel uitmaakt wie wat krijgt en wat er wordt geproduceerd. Maar dan moeten alle belanghebbenden het spel blijven meespelen en moet de bevolking actief dat project willen ondersteunen. Die steun brokkelde na 1970 overal af. Het eerste in Polen en Hongarije, daarna in de andere socialistische landen.

De ineenstorting van de socialistische economieën werd bevorderd door een complex samenspel van politieke, sociale en economische factoren. Ten eerste was er de zich snel wijzigende internationale context, waarbij de USSR als dominante mogendheid tekenen van vermoeidheid vertoonde. De USSR bleek als politiek en militair machtscentrum in de jaren tachtig niet meer bij machte te zijn om de internationale problemen (Afghanistan, Polen, Angola, Ethiopië, enz.) op te lossen. De communistische leiders in de andere landen verkeerden daardoor op hun beurt in grote onzekerheid over de toekomst. Te meer daar de meesten onder hen waren gaan behoren tot de gerontocratie. Ze stonden bekend als zeer Moskou-getrouw, ook al hadden ze een moeilijke periode doorgemaakt(5).

Een tweede factor was de internationale economische positie van de socialistische landen. De strategie van de vreedzame coëxistentie had onder Nikita Chroesjtsjov en daarna onder Leonid Breznev geleid tot een aanmerkelijke verbetering van het levenspeil van de bevolking in de COMECON-landen. Aan die periode van relatieve stabiliteit kwam in de jaren zeventig een einde toen de economische groei in de COMECON landen vertraagde en er problemen ontstonden bij het financieren van de nieuwe investeringen. Van een gesloten front van samenwerkende socialistische staten bleek in die periode geen sprake meer te zijn. De diverse communistische regimes meenden ineens hun nationale identiteit te ontdekken. In relatie met het kapitalistische Westen gingen ze zich autonoom opstellen. Roemenië ging hierin, uit opportunisme, het verste. Hongarije pakte het aan met veel marktgerichte socialistische charme. De planeconomie en de dictatuur van het proletariaat werden natuurlijk niet opgegeven, wel de idee dat de economische ontwikkeling in hoofdzaak op eigen kracht of uitsluitend in samenwerking met de andere socialistische landen zou moeten gebeuren. Die samenwerking in het

kadervan de COMECON bleef gehandhaafd, maar werd doorsommige deelnemers, zoals Hongarije, gezien als een keurslijf. Vandaar dat zij niet alleen multinationals uitnodigden om nieuwe produktie-eenheden te bouwen (wat nog kon sporen met de COMECON-samenwerking), maar ook dat enkele socialistische landen ineens kapitaal bij de Westerse banken leenden om hun economisch potentieel uit te breiden en te moderniseren. Dat was een gevaarlijke strategie, omdat dit de nationale economie onder druk van de internationale concurrentie plaatste. Met het geleende geld hoorde men immers produktiecapaciteit uit te bouwen en er produkten mee op de wereldmarkt te verkopen om het geleende geldende interest terug te betalen.

Het meest extreme voorbeeld in deze was Polen dat onder impuls van Edward Gierek in het begin van de jaren zeventig een omvangrijk investeringsprogramma met behulp van buitenlandse leningen financierde in de hoop deze leningen te kunnen terugbetalen met een verhoogde export naar het Westen. Deze strategie bleek omwille van diverse redenen totaal fout te zijn. Ten eerste werd Polen opgezadeld met een hoge leninglast. Ten tweede bleken de investeringen verkeerd gekozen en gepland. Ten derde waren de exportmogelijkheden beperkt en zelfs onvoldoende om de leninglasten te betalen. De Poolse crisis van 1980 was er het gevolg van.

De door Gierek gekozen strategie was niet zo uniek, al was ze in belangrijke mate gedicteerd door de crisis die eind 1970 had geleid tot de val van de politiek geïsoleerde Gomulka. Want vanaf het eind van de jaren zeventig verschenen de Oosteuropese landen steeds meer als leners op de westerse kapitaalmarkten (zie tabel 1). Dat had te maken met de faciliteiten die de westerse banken⁽⁶⁾ boden en ook met de groeiende behoeften van de socialistische landen om investeringen en consumptieve bestedingen te financieren met behulp van leningen. Ook dâar was men bang voor een sociale explosie.

Toch waren er verschillen per land. De DDR bleek vooral handig om buur West-Duitsland te chanteren. Westduitse subsidies en leningen verlengden de levensduur van het regime van Erich Honecker. Dat gaf al aan in welke precare situatie de DDR zich reeds vanaf het midden van de jaren zeventig bevond.

Als gevolg van Praag 68 hielden de machthebbers rond Gustav Husák de Tsjecho-slowaakse deur met het Westen hermetisch gesloten, omdat dit land reeds een ontwikkelde industrie bezat. In Hongarije schakelde János Kádár over op buitenlandse leningen om de binnenlandse economische groei te bevorderen en

ook om de consumptieve behoeften te dekken. Hij had de opstand van 1956 nog scherp voor ogen.

In Roemenië hoopte Nicolae Ceausescu met Westerse leningen zich losser te maken uit de COMECON-omkneling en zijn onafhankelijkheid van het Warschau Pact aan de bevolking te kunnen verkopen als een internationaal succes.

Deze politiek om vooral in het buitenland harde valuta te lenen was een teken dat de nationale economieën van de COMECON-landen niet langer meer hun economische groei zelf konden financieren of organiseren. Deze evolutie werd door de communistische machthebbers kundig gemaskeerd door de nadruk te leggen op de nationale ontwikkelingsstrategie. In werkelijkheid maakten zij hun economieën in toenemende mate afhankelijk van de normen door de kapitalistische economieën gesteld. Wilden de COMECON landen exporteren naar het Westen, dan dienden hun produkten competitief te zijn qua prijs en qua technologische ontwikkeling. Zoniet dan was elke toegang tot de Westerse markt, dus ook tot de harde valuta uitgesloten.

De landen van de COMECON waren geenszins concurrentieel met de Westerse kapitalistische economieën.

Ten eerste waren zij daar historisch gezien niet toe voorbestemd en hadden de communistische regeerders zich nooit bekommerd om zoiets als concurrentiekracht op de wereldmarkt. Ten tweede hadden de COMECON-landen de technologische revolutie die zich vanaf het midden van de jaren zeventig in de kapitalistische landen voltrok, volkomen genegeerd en daarna gemist. Trouwens, de socialistische economieën waren gericht op een consequent volgehouden politiek van volledige tewerkstelling en derhalve zeerafwijzend tegenover elke vorm van technologische vernieuwing die de overgang van extensieve naar intensieve groei markeerde. Investeren in nieuwe technologie die de planningsmechanismen ondergroeven, was nu eenmaal onbespreekbaar. De economische expansie hoorde lineair te verlopen, niet via een kwalitatieve omslag.

Toch waren er voldoende signalen die de staatsplanners tenslotte bewust maakten dat de gevoerde politiek tot een gevaarlijk omslagpunt moest leiden(7). De socialistische economieën hadden bij voorbeeld de neiging steeds meer energie te verbruiken. Zolang de energiedragers goedkoop waren en voor het opscheppen lagen, was er geen vuiltje aan de lucht. De "energiecrisis" die de kapitalistische landen in 1973 moesten trotseren, ging aan de COMECON voorbij. Voor energieprijzen op de wereldmarkt was het samenwerkingsverband van

socialistische landen immers volstrekt immuun. Doch de rekening werd later wel gepresenteerd toen de COMECON-staten individueel toenadering zochten tot de kapitalistische landen om goederen te ruilen en technologie te importeren. Rond 1985 bleek ineens dat de COMECON-landen hun extensieve economische groei hadden gefinancierd op basis van een nog extensiever verbruik van energie en grondstoffen. Om kortte zijn: de socialistische landen produceerden tegen enorme sociale kosten. Zij pleegden in toenemende mate roofbouw op de natuurlijke omgeving en op de eigen samenleving, zonder daarbij het Westen te kunnen bijbenen. Maar hoe die mislukking uitleggen aan de eigen bevolking zonder een onbeheersbare politieke en sociale crisis uit te lokken?

Het maskeren van de werkelijke economische situatie was in het laatste decennium van de regeerperiode van Brezhnev een obsessie geworden. De USSR had immers de enorme last op zich geladen om in de Derde Wereld de rol te Spelen van de grote ontwikkelingshelfer. Dat ging van het jaarlijks pompen van vier of vijf miljard dollar in de Cubaanse economie welke zich maar niet wilde ontwikkelen, tot het verkopen op afbetaling van wapens aan alle regimes in de Derde Wereld die er maar om vroegen. Deze strategie, die onder Ch roesjtsjov was geïnitieerd en die onder Brezhnev tot megalomane hoogte was ontwikkeld, legde een loden last op de Sowjet-economie. Die economie ontwikkelde zich nu eenzijdig in de richting van het militair-industriële complex en de militaire aanwezigheid in het buitenland.

De andere landen van de COMECON werden in deze internationalisering meegezogen. Tsjechoslowakije bouwde een aanzienlijk deel van zijn productie-apparaat op in functie van de export van wapens. De economische hulp die de USSR gewend was te verstrekken aan de andere landen van de COMECON, werd onder druk van deze wapenexport zuiniger en viel in het midden van de jaren tachtig zogoed als weg(8). Dat gebeurde op een moment dat enkele socialistische landen al geconfronteerd werden meteen betalingscrisis als gevolg van de hoge leninglasten die ze te torsen hadden. Polen en Hongarije waren hier de zwakste schakels in de keten (zie tabel 1). Roemenië, dat ook ruimhartig had geleend, begon toen noodgedwongen de importen af te knijpen en de bevolking uit te hongeren, in de hoop hierdoorde eigen schuldpositie snel te verbeteren. Polen en Hongarije kozen voor het aanknopen van onderhandelingen met de schuldeisers en vroegen om meer te mogen exporteren naar het Westen in de hoop dat ze met de snel verworven inkomsten de leningslasten konden betalen. De Sowjet-Unie had eveneens last van verhoogde financieringsbehoeften, maar kon die maskeren door geleidelijk de enorme goud- en diamantvoorraad in het Westen te gelde te maken en door in de jaren tachtig als semi-OPEC-land veel aardgas- en oliebaten binnen

te halen. Dat laatste ging tenslotte ten koste van die COMECON staten die afhankelijk waren geworden van de aanschaf van goedkope Russische energiedragers.

Toen op het einde van de jaren tachtig de USSR de energieprijzen voor de te leveren olie en gas wilde bijstellen, bleek dat de afnemende landen van de COMECON deze bijkomende last niet meer konden dragen. Toen brak het moment van de waarheid aan. Wat baatte het nog industrieproducten naar de USSR te exporteren tegen vastgestelde roebelprizen, als de USSR als grootste afnemeren exporteur eenzijdig de prijsverhoudingen op de helling zette en wereldmarktprijzen ging eisen voor de levering van energiedragers? Dat was de doodsteek voor de COMECON, want die was opgezet om op basis van ruilhandel de goederenstromen opgang te houden. De COMECON ging in de zomer van 1991 formeel ter ziele na in de praktijk al twee jaar niet meer te hebben gefunctioneerd. Men was al snel tot de bevinding gekomen dat de ruilvoet van de COMECON-landen niet alleen ten opzichte van het Westen was verslechterd. Ooktussen de COMECON-deelnemers onderling was de ruilvoet ontwricht door de eenzijdige aanpassing van de energieprijzen door de USSR. Dat de USSR tevens het volume van de te leveren olie en gasterugschroefde, noopte de andere COMECON-landen om tegen harde valuta op de wereldmarkt additionele aankopen van energieproducten te verrichten.

De meeste socialistische staten hadden als gevolg van hun betalingsbalansproblemen reeds in de jaren tachtig een restrictief importbeleid moeten voeren. Hierdoorvielen hun economische groeicijfers tegen. De regeerders, beducht als ze waren voor volksopstanden, gingen vooral de investeringen afknijpen om de consumptieve bestedingen zoveel mogelijk te ontzien. Daarbij kwam nog dat men tegelijkertijd de export wilde aanjagen om de rente en de aflossingen van de leningen te garanderen. De bevolking merkte dit in de winkels waar de consumptiegoederen schaarser werden, terwijl de nominale loonsverhogingen gewoon doorgingen. In de tweede helft van de jaren tachtig nam de inflatoire drukvoortdurend toe, omdat de inkomensverhogingen zuiveren alleen via de biljettenpersen werden gefinancierd. De aldus geschapen zwevende koopkracht hoopte zich op op de spaarrekeningen of verdween in het opbloeiende zwarte circuit, dat al of niet verbonden was met illegale valutatransacties.

De déconfiture van de socialistische economieën werpt tevens de vraag op van de ongelijkmatige ontwikkeling van de centraal geleide economische systemen. Toen de politieke hereniging van de DDR met de Bondsrepubliekter sprake kwam,

ging de meeste zorg uit naar de economische veroudering van het productieapparaat. Maar in vergelijking met de andere socialistische landen was de DDR nog welvarend. Het Nationaal Inkomen was er per hoofd van de bevolking veel hoger dan in de andere Europese landen van de COMECON. Dat zegt ook iets over de ongelijkmatige ontwikkeling binnen het COMECON-blok en de economische zwakte van de COMECON-landen afzonderlijke genomen in vergelijking met het kapitalistische Westen. Ook in het kapitalistische Westen kent men een zeer ongelijke economische ontwikkeling. Griekenland en Portugal zijn op dit moment ongetwijfeld armer dan Hongarije of Tsjechoslowakije. Alleen kan men zich de vraag stellen waarom de meest ontwikkelde COMECON-staten de kwalitatieve ontwikkelingsstap naar een hoogtechnologische maatschappij niet hebben kunnen zetten en waarom bij voorbeeld het zeer ontwikkelde Tsjechoslowakije zo achterop is gebleven ten aanzien van West-Duitsland.

Op het einde van het vorige decennium was dus komen vast te staan dat de socialistische landen hun ontwikkelingskansen hadden verknoeid. Drie factoren waren daarvoor aan te wijzen. Enerzijds hadden zij zich een veel te hoge bewapeningslast laten opdringen door de wapenwedloop met de NAVO aan te gaan. Anderzijds hadden zij door hun keuze voor extensieve economische groei een enorme "interne schuld" op zich geladen door het milieu eenzijdig te belasten en door de vervangingsinvesteringen te verwaarlozen. Een derde factor, welke hier maar zijdelings mee te maken heeft, maar die wel de ruimte voor elke vernieuwingspolitiek de pas afsneed, was het dubbele karakter van de buitenlandse handel: ruilhandel binnen de COMECON en produceren van "overschotten" voor de wereldmarkt. Hierdoor was elk gevoel voor concurrentiekracht volledig zoek.

De bewapeningswedloop en het gangbare vijandbeeld benadrukten de noodzaak tot autarchie, tot het kiezen vooreen defensief-militair systeem dat veel kapitaal en mensen vraagt en dat de nationale economie technologisch afsneed van de wereldeconomie. De exportopbrengsten verkregen door een marginale handel met het Westen werden in niet geringe mate opgeslokt door het militaire apparaat en zijn behoefte aan nieuwe technologie en productiecapaciteit. Dat was vooral het geval in de USSR. De geslotenheid van de afzonderlijke economieën van de COMECON was nog eens een extra handicap, omdat de complementariteit van de afzonderlijke economieën slechts moeizaam en met tegenzin was tot stand gekomen en daarna geenszins tot effect had dat de opgelegde specialisatie ook een economische meerwaarde opleverde. Door hun specialisatie groeven de afzonderlijke staten zich nog verder in en verminderde tevens hun geringe

flexibiliteit. Ze hielden vastaan hun eigen industriële standaarden en bekommerden zich nu nog minder om de ontwikkelingen elders. Vandaar dat de machineproducenten in Oost-Europa op een gegeven moment eenzijdig aangewezen waren op de Sowjet-markt. Hun producten waren nog nauwelijks te slijten op de wereldmarkt.

Het gegeven dat de intra-COMECON-handel zou functioneren als een stelsel van communicerende vaten, bleek een fictie te worden, omdat in de jaren zeventig - en nog meer in de jaren tachtig - de afzonderlijke landen steeds meer op de wereldmarkt gingen kopen en die aankopen dan weer indirect gebruikten om aan hun verplichtingen in het kader van de COMECON te voldoen. Om de betalingen aan het Westen te regelen gingen de COMECON-landen afzonderlijk steeds grotere hoeveelheden grondstoffen en agrarische producten exporteren. De economische groei op basis van importen uit het Westen kreeg op die manier een pervers effect. Als gevolg van de verslechterende "terms of trade" waren de COMECON-landen langzaam maar zeker bezig zich arm te produceren.

4. Van plan naar markt of de menopauze van het socialisme.

De ineenstorting van het socialistische systeem voltrok zich volgens de aloude door Karl Marx onthulde logica dat de economisch meest ontwikkelde mogendheden de minder ontwikkelde landen hun wil opleggen. Tegen het kapitalistische offensief was geen socialistisch kruid meer gewassen, omdat de in het kapitalistisch systeem geproduceerde waren niet alleen goedkoper waren, maar ook nog van superieure kwaliteit. Dat gold zowel voor de duurzame industrieproducten als voor de agrarische voortbrengselen.

De socialistische wereld werd nu niet alleen geconfronteerd met schaarste, maar ook met een veel te lage produktiviteit. Het gevolg was een onvermijdelijke daling van de levensstandaard en een ontwrichting van het economische apparaat. Ongetwijfeld voltrokken zich deze veranderingsprocessen volgens hun eigen ritme en nationale voorwaarden.

De DDR verdween gewoon als staat en werd opgeslokt door de BRD. De economie van de voormalige DDR(9) werd totaal ontwricht door het feit dat de burgers de keuze nu hadden tussen het blijven consumeren van hun eigen voortbrengselen of hetterugvallen op de door de Westduitse economie opgespaarde

middelen om de economische winterdoorte geraken. Ze kozen uiteraard massaal voor de tweede mogelijkheid. Van de oude DDR een uitzonderingszone met een eigen munt en economische afspraken maken, wilden de Oost Duitsers in hun euforie niet. De ingebeelde gemeenschap van het "einig Vaterland" verdroeg geen verbijzondering in de vorm van een "Ostmark".

Het economische omschakelingsproces in de ex-DDR was niet van een wezenlijk andere natuur dan in de overige Europese landen van de COMECON. Evenals in de DDR moest de economie hier volgens de kapitalistische logica snel worden geprivatiseerd. Dat impliceerde niet alleen "kopers" voor de bedrijven en de boerderijen vinden, maar ook bedrijfsleiders, een kredietsysteem dat volgens de kapitalistische logica ging functioneren, een nieuwe wetgeving en formaliteiten die horen bij een kapitalistische produktiewijze. Voor de DDR kon dat probleem relatief gemakkelijk worden opgelost, omdat de financiële buffer van de BRD wel tegen deze stoot kon. De Treuhandanstalt zou de privatiseringen begeleiden. Omdat de ex-DDR meteen onder voogdij van een kapitaalkrachtige voogd werd gesteld die zekergeen al te inflatoire financiering zou dulden, hoefde men hiergeen opstekende inflatoire storm te vrezen. In de andere landen behorende tot de vroegere COMECON was dat wel het geval.

De inflatoire dreiging was immers al af te meten aan de enorme spaartegoeden. In de DDR werd die monetaire massa onmiddellijk bevroren bij de omwisseling van de DDR marken voor westmarken. In de andere landen zwol de inflatie al aan onder de communistische regimes toen die noodgedwongen overgingen tot allerlei prijsaanpassingen. Die prijsaanpassingen losten evenwel weinig of niets op, omdat ook de lonen in de pas bleven lopen, terwijl de produktie stagneerde of zelfs catastrofaal daalde.

In elk geval heette het toen dat de prijsverhogingen bedoeld waren om de subsidies op alle fronten af te bouwen en om te komen tot werkelijke prijzen die dan de oversteek naar de markteconomie mogelijk moesten maken. Doch het oversteken van de socialistische kant naar de kapitalistische overkant van de straat kan zeker niet enkel en alleen maar door de subsidies af te schaffen en door de prijzen los te laten. Dat overgangsproces vergt immers ook een aantal structurele aanpassingen, een soort menopauze.

Zo leidde het privatiseren van de bedrijven wel naar een verandering van de eigendomsverhoudingen, maar niet direct naar meer economische efficiëntie of een betere allocatie van de middelen(iO). Het blootstellen van de verzwakte

nationale economieën aan de invloed van de wereldmarkt kon ook niet, omdat anders die bedrijven meteen zouden doodbloeden(1 1). Voorts was erhetjuridische probleem van de oude eigenaars. In het geval die nog leefden, konden zij dan hun oude eigendomsrechten doen gelden? En waren die eigendomsrechten overgegaan op hun erfgenamen? Moest men daarop ingaan? Wat had dat voor consequenties voor de landbouw? Voor de landbouwbedrijven gold dat de meeste boeren eigenlijk niet meer gewend waren om als zelfstandige boer verder te werken. Ze waren de weldaden van een bestaanszekere baan in loondienst gewend en hadden, door toedoen van de arbeidsdeling, het overzicht, zo nodig voor een klein agrarisch bedrijf, compleet verloren. Voorde gecollectiviseerde landbouwwaren de problemen niet meer te overzien. De meeste rechthebbende erfgenamen woonden immers niet meer op het platteland, maar in de steden en hadden zeker niet het perspectief voorogen om boerte worden. Dit gebrek aan enthousiasme voor het onafhankelijke boerenbestaan noteerde men zowel in TsjechoSlowakije als in Hongarije. Tijdens de eerste vrije verkiezingen die in 1990 in Bulgarije en Roemenië werden gehouden, behaalden de ex-communistische partijen hun grote stemmenwinst onder de plattelanders. Dat de situatie in Polen totaal anders was, kan men lichtelijk raden. Hier was de collectivisatie van de landbouw in de jaren vijftig stopgezetwegens het verzet van de kleine boeren. Maar ook hier merkte men dat de grote landbouwbedrijven eigenlijk moeilijk te privatiseren waren volgens het recept van het gezinsbedrijf. Daarom duurde het Vrij lang eer er wetgeving met betrekking tot de privatisering van de landbouw kwam(12)

Veertig jaar communisme heeft diep ingegrepen in de structuur van de Oosteuropese economieën. Ook in de industrie werd de nieuwe logica opgelegd. Dat leidde hier tot de vorming van gigantische combinaten die instonden voor hele branches en soms hele sectoren van de economie. Deze combinaten luisterden allemaal naar de wet van de traagheid. Ze waren niet alleen log te besturen, doch ze waren ook immuun voor elke verandering in de maatschappelijke behoefte.

De "fluwelen revolutie" veranderde hierin principe niets aan. Alleen konden de bedrijven meteen failliet gaan indiende subsidies werden gestopt of de opdrachten uitbleven. Die faillissementen gebeurden, zij het alsnog op bescheiden schaal. Men zou zich daarbij kunnen afvragen of die faillissementen bewuste keuzes waren, gemaakt door de nieuwe machtshebbers. Ook moet men voorzichtig zijn meteen te geloven dat de privatiseringsgolf elke vorm van staatsregulering van de economie over boord zette. Omdat de regeringen er baat bij hadden om de produktie op gang te houden, de mensen aan het werk te houden en aan een

inkomen te helpen, betroffen de meeste faillissementen bedrijven die al onder het communistische regime ten dode waren opgeschreven.

Tijdens de periode van de erfopvolging van het communisme was er grote onzekerheid betreffende de wijze waarop de marktmechanismen en het kapitalisme zouden worden ingevoerd. In feite wist niemand concreet hoe zo iets moest. Evenals bij de privatisering van de landbouwbedrijven, was het moeilijk om winkels en bedrijven te verkopen. Tot deze paradoxale constatering kwamen de nieuwe regeerders vrij snel. Nieuwe bezitsverhoudingen moest men in overeenstemming brengen met de markteconomie, zonder daarbij nieuwe monopolies te laten ontstaan of speculanten alle ruimte te geven.

Wie moest bij voorbeeld eigenaar worden van de winkelbedrijven? Oppervlakkig gezien kon men dat probleem gemakkelijk oplossen door de winkels te verkopen aan het personeel. Dat laatste moest dan maar bij de privatiseringsbank het geld hiervoor lenen. Maar wat indien dat personeel geen trek had in een bestaan van zelfstandige winkelier? En wat indien het personeel incompetent was? Het alternatief was dan de markt te laten spelen door de winkels openbaar te veilen. Maar wat indien de gegadigden enkel uit waren op het bezit van het winkelpand uit speculatieve overwegingen en niet om er een winkel in te vestigen? De privatisering noopte tot het samenstellen van een omvangrijke catalogus met voorwaarden en procedures die de potentiële overnemers van de winkels de stuipen op het lijf konden jagen.

Ernstiger nog waren de problemen met de grote industriële concerns. Die kon men zomaar niet verkopen omdat ze te omvangrijk en ook te ondoorzichtig waren. Daarbij hadden de post-communistische regeerders de idee voor ogen dat de privatisering de eigen bevolking ten goede moest komen in de vorm van een soort "volkskapitalisme", liefst gebaseerd op het uitdelen van gratis aandelen(1 3). Verkoop van de aandelen aan de personeelsleden was immers geenszins populair, omdat de betrokkenen weigerden hun spaargeld in waardeloos te achten aandelen te steken.

Het probleem van de niet te privatiseren industriële combinaten werd de facto opgelost door er zelfstandige door de staat gesubsidieerde bedrijven van de te maken. Uiteindelijk moeten dan die onrendabele afdelingen en bedrijven worden gesloten of afgeslankt. Andere bedrijven zullen allicht door modernisering worden gered en dan verkocht aan investeerders. Bedrijven die wel rendabel zijn op de korte termijn, of die van strategisch nut zijn voor buitenlandse multinationals,

worden na onderhandelingen verkocht aan vreemde investeerders. Dat gebeurt bij voorbeeld in de strategisch geachte automobielsector. Het Tsjechische Skoda raakte alzo in handen van het Duitse Volkswagen. Het Franse Renault zal allicht de Roemeense Dacia-fabrieken overnemen en moderniseren. Het Italiaanse FIAT heeft inmiddels al hetzelfde gedaan met FSO in Polen. Dezelfde ontwikkelingen zien we in de elektronica, de kunstvezels, de pers, de hotelsector.

Wat men meestal vergeet is dat privatiseren tijd kost. Veel tijd. In de vroegere DDR werkt men met een privatiseringsschema voor 9.000 staatsbedrijven, wat neerkomt op ongeveer de omvang van 30.000 tot 40.000 bedrijven in een kapitalistische economie. Meteen verkoopritme van 300 bedrijven per maand, zal het nog vele jaren duren eer alles verkocht is. In Hongarije, Tsjechoslowakije en Roemenië denkt men aan vijf jaar eer alle bedrijven in privé handen zullen zijn overgegaan, In Polen is het nog een complete chaos, nu de oude Poolse landdag in eer hersteld is. In Polen beslissende bedrijfsraden mee of er geprivatiseerd wordt en hoe. In Polen zijn echter al veel winkels (40.000 van de 100.000), benzinestations en vrachtwagens in privé handen overgegaan. Pas deze zomer besloot men om binnen drie jaar de helft van de 7.000 staatsbedrijven te privatiseren. Evenals in Tsjechoslowakije, Hongarije en Joegoslavië is er een wetgeving op de privatisering voorhanden. In de andere landen zijnde verhoudingen nog onduidelijk. Doch er is wel overal een gelijksoortig scenario. In de meeste landen denkt men aan het scheppen van juridisch onafhankelijke staatsbedrijven, waarvan de aandelen moeten overgaan in handen van de werknemers, de pensioenfondsen, de banken en investeringsfondsen. Hier ligt nog stof voorveel populistisch opbod en cliëntelisme.

Gezien al deze problemen is het eigenaardig dat de neo-liberale retoriek in de post-communistische landen een grote weerklank vond. Bij de verkiezingen waren het vooral de snel opkomende liberale partijen of fracties in de "democratische fronten" die de wind in de zeilen kregen. Dat is te verklaren uit de afkeer voor het staatsocialisme welke vooral bij de hoger geschoolde jongeren in de "dynamische" beroepen zeer sterk voorhanden was.

5. De valkuil van de buitenlandse schuld.

Externe en interne macro-economische onevenwichten maken de post-communistische machthebbers het leven zuur. Die onevenwichten vertalen zich vooral binnenlands ineen hollende inflatie, omdat de uitweg via de biljettenpers om

het overheidstekort op te vangen altijd aantrekkelijk is. Maar er zijn ook goede redenen om de monetaire financiering van de staatsuitgaven en de lonen in bedwang te houden.

Door middel van een restrictieve monetaire politiek pogen de meeste nieuwe machthebbers de inflatie te beteugelen. Doorde prijsverhogingen op de binnenlandse markt willen ze hun binnenlands prijspeil in overeenstemming brengen met dat op de wereldmarkt. Deze maatregelen worden in de diverse landen evenwel ongelijkmatig opgelegd. Joegoslavië (gezien de burgeroorlog een vraag) en Polen hebben vandaag de inflatie onder controle. In de andere landen is dat nog niet gelukt. Op dit moment maakt de Sowjet-Unie een inflatoire ontsporing mee. Het aan banden leggen van de inflatie is evenwel een voorwaarde om zowel de interne als de externe evenwichten te herstellen.

De toenemende rol die het IMF en de Wereldbank op dit moment spelen bij het schuldenbeheer en aan het verstrekken van overbruggingskredieten en investeringsbijstand (zie tabel 2), maakt dat anti-inflatieprogramma's gedicteerd worden door internationale financiële regelingen. De buitenlandse leningen en hulpprogramma's worden immers gekoppeld aan in evenwicht zijnde begrotingen, een restrictief monetairbeleid en het scheppen van surplussen op de handelsbalans. Deze internationale dimensie bepaalt op dit moment op ingrijpende wijze de manoeuvreerruimte van de post-communistische regimes. Sommige post-communistische regimes blijken trouwens weinig problemen te hebben met de adviezen van het IMF, omdat deze regeringen gedomineerd worden door ministers van Financiën die de monetaristische theorie van harte zijn toegedaan. Dat is m.n. het geval in Polen met Leszek Balcerowicz en in Tsjecho-Slowakije met Václav Klaus. Deze technocraten profileren zich tevens als de sterke figuren en harde liberalen.

De schuldenpositie van de post-communistische landen is in het verleden opgebouwd door een combinatie van tegenvallende exportopbrengsten en veel te gemakkelijk aangegane leningen bij Westerse banken die wel vertrouwen op de terugbetalingscapaciteit van de socialistische regimes. Voorts hebben de ex-socialistische regimes nog een portefeuille aan oninbare vorderingen van hun voorgangers geërfd. Het betreft hier de gevolgen van de militaire en economische steunprogramma's aan "progressieve regimes" in de Derde Wereld. Deze schulden zijn niet alleen bevroren, maar ook in de toekomst volstrekt oninbaar. Men kan ze beter volledig afschrijven.

Tenslotte heeft de ineenstorting van de COMECON en de langzame neergang van de Sowjet-economie geleid tot het opbouwen van omvangrijke roebeltegoeden in een periode dat de USSR steeds nadrukkelijker de eis stelde dat de gas- en olieleveringen betaald moesten worden in harde valuta en zelf in gebreke bleef bij het leveren in het kadervan de afspraken binnen de COMECON. De opgebouwde roebeltegoeden zijn voor de ex-socialistische staten uiteraard onbruikbaar en ze converteren in harde valuta is onhaalbaar, omdat de Sowjet-Unie inmiddels al een grote buitenlandse schuld heeft opgebouwd en de oude deelrepublieken nog in een erfopvolgingsstrijd zijn gewikkeld.

Inmiddels zijn de Oosteuropese landen nog de facto vastgeklonken aan de Sowjet-Unie als hun belangrijkste handelspartner én als hun insolvabele debiteur. Het is dan ook niet goed in te schatten op welke wijze de zich inmiddels onafhankelijk verklaarde drie Baltische republieken zich economisch en monetair los zullen kunnen weken van de oude USSR. Tussen beeldvorming in de media en het uitvoeren van economische beslissingen ligt blijkbaar een groot spanningsveld(14).

Het afbouwen de buitenlandse schuld zal een zware dobber worden. Exportcapaciteit en de mogelijkheid om kapitaal uit het buitenland aan te trekken om produktieve investeringen te verrichten, zijn twee grondvoorwaarden voor het saneren van de schuld. Maar dan moet men ook met de EEG en de Verenigde Staten preferentiële handelsakkoorden kunnen afsluiten. Deze mogelijkheden zijn uiteraard ongelijkverdeeld over de diverse landen. Hongarije, dat bij voorbeeld per hoofd van de bevolking een veel hogere buitenlandse schuld dan Polen heeft, zit uiteindelijk in een riantere positie, omdat het een relatief grotere en lonender export naar het Westen heeft. De liquiditeitspositie van Hongarije is dus aanzienlijk beter dan die van Polen, ook al hebben een aantal Westerse regeringen in maart 1991 een deel van de Poolse schuld kwijtgescholden(15). Daarbij heeft Hongarije, gezien de lange hervormingstraditie, een veel soepelere band met het Westen opgebouwd. Tsjechoslowakije, dat steeds erg terughoudend is geweest met lenen in harde valuta, is in de COMECON zelf lange tijd een netto-debiteur geweest, terwijl Hongarije oprad als een netto-crediteur van de COMECON partners.

Is de oplossing voor de crisis van de post-communistische regimes nu gelegen in het openzetten van een "Europese huis"? In principe niet. Want de Oosteuropese economieën zijn op dit moment niet bij machte zijn om de volledige concurrentiestag met het Westerse kapitalisme aan te kunnen. Die omschakeling kan zeker niet in 500 dagen gebeuren, zoals Sjsjtalin in de zomer van 1990 voorstelde om de

Sowjet-economie te redden. Het gaat hier immers niet enkel en alleen om een economische herstructurering, maar ook om een systeemtransformatie en een moeilijk stabilisatieproces, waarbij de overgang van plan- naar markteconomie zeker niet zonder schokken tot stand zal komen. Tussen plan en markt hoort een menopause.

Deze transformaties laten plaatsvinden binnen EEG-verband heeft weinig zin dus en zou de EEG zelf destabiliseren. Zinvoller is het uitbouwen van associatieverdragen, ietswaarde Europese Commissie ook naarstreeft. Doch ook hierzal men naar pas- en maatwerk moeten streven, waarbij nu al duidelijk wordt dat landen als Tsjechoslowakije(1 6), Hongarije en allicht ook Polen een bevoorrechte positie zullen innemen. Op de Balkan zal zich zekereen andere situatie ontwikkelen, omdat hierde agrarische structuren nog sterk domineren en de industrialisatie veel zwakker is. De indruk bestaat dat het rijke Westen de Balkan aan haar eigen lot wil overlaten, omdat die landen economisch gezien minder interessant zijn. Allicht zal de toegenomen politieke instabiliteit en het nationale minderhedenprobleem van de Balkan weer het oude kruisvat van Europa maken. Het uiteenvallen van de Joegoslavische federatie is er slechts een voorsmaakje van.

6. Als conclusie: Oost-Europa als semi-periferie van het westerse kapitalisme?

Een algemene kwestie die na de implosie van de socialistische regimes steeds weer aan de orde was, betreft de toekomstige aard van de Oosteuropese regimes en hun economisch systeem. De losgebarsten retoriek van de nieuwbakken politici aldaar suggereert dat het neoliberalisme de nieuwe economische filosofie moet zijn. Met verwijzing naar de regimes van Latijns-Amerika kan dat in de toekomst tevens gepaard gaan met populisme en met de opkomst van charismatische leiders (type Walesa) die de kaart van het nationalisme en het ethno-centrisme trekken om hun hervormingspolitiek op te leggen. Naarmate de buitenlandse schuld een steeds groter probleem wordt en de aanpassing aan de wereldmarkt en de eisen van het IMF op verzet zou stuiten, kan een autoritair experiment welkom zijn.

In de Oosteuropese landen is er nog geen sprake van een heersende klasse die de produktiemiddelen bezit en de politieke en economische belangen articuleert

van een "comprador bourgeoisie". Een dergelijke "comprador bourgeoisie" zal er op termijn zeker komen. Een dergelijke comprador bourgeoisie zou zich dan geroepen moeten voelen om de buitenlandse schuld te beheren en om tevens een nieuw soort "burgerlijke samenleving" te scheppen ten einde de sociale klassen te verenigen rond een consensus-model met lage lonen, werkloosheid, flexibiliteit en grote inkomensverschillen. Kortom iets waarvoor de grote massa van de bevolking niet heeft gekozen tijdens de "fluwelen revolutie».

Een erg realistisch toekomstscenario is dat de landen van de Oosteuropese periferie zich in een relatie van permanente economische en politieke afhankelijkheid zullen plaatsen van West-Europa en de Verenigde Staten en dat zij volledig aangewezen zullen zijn op buitenlandse investeerders die door de veranderende eigendomsverhoudingen de toekomstige investeringsbeslissingen in verregaande mate kunnen bepalen. Deze investeerders zullen alle belang hebben bij monetaire stabiliteit, financiële orthodoxie en een evenwicht op de betalingsbalans. Naast het IMF en de Wereldbank kan dan de recentelijk opgerichte Londense Bank voor Oost-Europa de rol van waakhond spelen.

Oost-Europa zal belangrijk worden als afzetmarkt voor Westeuropese producten, al of niet gemaakt in de Oosteuropese productieafdelingen der multinationals. Dit veronderstelt het in stand houden van voldoende koopkracht, maar niet het continueren van het sterk egalitaire sociale systeem. Koopkracht ten behoeve van duurzame gebruiksgoederen kan men immers het beste scheppen door een goedverdienende middenklasse in het leven te roepen. Lage lonen verkrijgt men automatisch door het scheppen van een competitieve arbeidsmarkt waarbij de loonhoogte in belangrijke mate afhankelijk wordt van het spel van vraag en aanbod. Zeer gevraagde kwalificaties zullen dan goed betaald worden, andere matig of weinig. Hierdoor zal de arbeidsmobiliteit toenemen en zullen omvangrijke massa's van laaggeschoolden in beweging komen. Dat kan gaan van vormen van trekarbeid van Polen naar de land- en tuinbouw in Noord-West Europa, tot het binnenkomen van goedkoop medisch en verzorgend personeel voor de gezondheidssector in West-Europa. Er is immers een steeds grotere nood aan verplegend personeel in zieken- en bejaardentehuizen wegens de vergrijzing en individualisering hier. Ook de beter geschoolde Oosteuropaan zal in West-Europa terecht kunnen en zo de bezetters van beter betaalde jobs onder druk zetten.

Deze ontwikkelingen en spanningen kan men nu reeds opmerken, al zijn ze marginaal. Ze kunnen echter versterkt worden door politieke spanningen en

ethnische conflicten. De meeste Oosteuropese landen zijn immers noch ethnisch, noch religieus homogeen. Het reeds geciteerde populisme kan dan makkelijk omslaan in een racistisch nationalisme en het scheppen van spanningsvelden rond de geografische en ethnisch-religieuze grenzen. Dit kan gepaard gaan met afscheidingsbewegingen binnen de multi-nationale staten (Joegoslavië, Tsjechoslowakije) en irredentisme (de Hongaren in Roemenië, de Turken in Bulgarije, de Grieken in Albanië, enz.). Deze spanningen reguleren zal heel moeilijk zijn zonder algemeen akkoord onder de grote mogendheden in Europa en stabiliteit in de vroegere USSR. Het beeld van een Groot-Libanon in de Westeuropese achtertuin moet de regeringsleiders alhier zeker niet als oriëntaalse muziek in de oren klinken.

TABEL 1

DE BUITENLANDSE SCHULD VAN OOST-EUROPA IN HARDE VALUTA
(in miljarden US dollars)

	1977	1979	1981	1983	1985	1987	1989
Bulgarije							
bruto	4.3	4.4	3.2	2.5	3.7	6.3	9.5
netto	2.8	3.7	2.4	1.3	1.6	5.2	8.3
DDR							
bruto	7.1	10.9	15.4	12.2	14.4	18.9	21.2
netto	6.2	9.0	13.3	8.8	7.8	9.9	11.3
Hongarije							
bruto	4.1	8.3	8.7	8.3	11.7	17.7	20.6
netto	3.0	6.3	7.8	6.9	9.5	16.2	19.4
Polen							
bruto	13.0	23.8	25.9	26.6	29.8	38.8	41.0
netto	12.6	22.6	25.1	25.3	28.2	35.8	37.5
Roemenië							
bruto	3.2	7.2	10.2	8.9	6.6	6.0	1.0
netto	3.0	6.9	9.9	8.4	6.3	4.6	-0.1
Sowjet-Unie							
bruto	15.6	18.1	26.5	23.6	28.0	36.5	48.0
netto	11.1	9.3	18.1	12.5	14.9	22.4	32.8
Tsjecho- slowakije							
bruto	2.9	4.0	4.6	3.6	3.5	5.3	6.9
netto	2.4	3.0	3.5	2.7	2.5	3.7	5.4

TABEL 2

FINANCIËLE HULPPROGRAMMA'S AAN OOST-EUROPA
(vanaf juni 1989 tot oktober 1991, in miljarden US \$)

	IMF	Wereldbank	G24	Totaal
Goedgekeurd				
Bulgarije	0.5	0	1.4	1.9
Tsjechoslowakije	1.7	0.5	2.1	4.3
Hongarije	2.0	0.8	6.2	9.0
Polen	3.0	2.2	8.1	13.3
Roemenië	0.8	0.2	1.5	2.5
Uitgekeerd				
Bulgarije	0.2	0	0	0.2
Tsjechoslowakije	0.7	0	0	0.7
Hongarije	0.7	0.3	0.4	1.4
Polen	0.8	0.2	0.7	1.7
Roemenië	0.5	0	0.4	0.9

NOTEN

(1) Het ontbreken van de volkssouvereiniteit had ogenschijnlijk niets te maken met het ontbreken van een parlementaire vergadering. Na 1945 was in Oost - Europa overal een parlementair regime ingevoerd. Dat was wat de vorm betreft na de communistische machtsgreep blijven bestaan. Dit in tegenstelling tot de USSR, waar Lenin mi 918 de Constituante had laten uiteenjagen, omdat die geen 'historische' rol meer speelde. De werking van de volkssouvereiniteit werd in Oost-Europa volledig uitgehold door het aan de macht brengen van de brede volksfronten, waarin de politieke verhoudingen en vooral de getalsmatige vertegenwoordiging der partijen op een gegeven moment werden vastgelegd.

(2) Dat was niet de enige ecologische ramp die de planeconomieën over de mensen heenriepen. De DDR begon in ruil voor veel valuta aan het binnensluizen van chemisch afval uit het westen. In de meeste landen werden de rivieren dode waterlopen , raakte het drink- en grondwater vergiftgd en daalde de gemiddelde levensduur van de bevolking. Tsjernobyl was de absolute klapper. Vooral het inefficiënt energiegebruik zorgde overal voor smog en vuil. Oost-Europa kreeg de hoogste concentratie van SO₂ als gevolg van stook van sterk gezwavelde kolen. Afvalwater werd nauwelijks behandeld. Voor een inventarisatie, zie Hilary F. French, *Restoring the East European and Soviet Environments*, in 'State of the World, 1991', Ed. Lester Brown, W.W. Norton & Company, New York-Londen, blz. 93-112.

(3) Vreemd genoeg dacht men in de jaren zeventig dat de toekomst lag in het model met de motor achterin . Dit concept was toen al door de Westerse fabrikanten van kleine auto's massaal verlaten.

(4) De USSR had reeds voor de Tweede Wereldoorlog in licentie representatieve auto's gebouwd afgeleid van de Packard Company. Na 1945 bouwden de Opel Olympia na onder het merk Moskvitch. Eigen modellen werden wel ontwikkeld maar waren veel te zwaar, verbruikten teveel brandstof en waren technisch onbetrouwbaar.

(5) De meeste socialistische landen van Oosteuropa werden tot diep in de jaren tachtig allemaal geregeerd door een oude garde die onder Stalin was opgekomen. Alleen Polen vormde hier een nootire uitzondering, daar Wladislaw Gomulka eind december 1970 n.a.v. een arbeidersrevolte door de partijtop tot aftreden was gedwongen. Evenals Gomulka behoorde János Kádár in Hongarije en Gustav Husák in Tsjechoslowakije zelf tot de slachtoffers van de stalinistische zuiveringen in het begin jaren vijftig.

- (6) De westerse banken waren na de 'oliecrisis' van 1973 op zoek naar mogelijkheden om de 'petro-dollars' aangebracht door de renteniersstaten van de Golf winstgevend te beleggen in Latijns-Amerika en Oost-Europa.
- (7) Dat gebeurde zowel in Hongarije als in de USSR, waar rond Abel Gezevich Aganbegyan in de Academie van Wetenschappen in Novosibirsk gepleit werd voor kwalitatieve hervormingen. Zie Abel AGANBEGYAN, 'The Challenge: Economics of Perestroika'. Hutchitson, Londen, 1988.
- (8) De val van het communistisch bewind in Polen werd in grote mate bepaald door het onvermogen van de USSR om nog langer Polen economisch te steunen met goedkope grondstoffen en energieproducten.
- (9) Inmiddels is 70 procent van de bedrijven failliet verklaard.
- (10) Privatiseren is zeker geen middel om de overlevingskansen van de vroegere staatsbedrijven te verbeteren. In Chili bij voorbeeld, waar na de staatsgreep van Pinochet op grote schaal bedrijven werden gedernationaliseerd, moest de militaire bureaucratie achteraf weer nationaliseren' door bevroren kredieten van de bank over te nemen ten einde faillissementen te voorkomen. World Denvelopment Report 1991, blz. 144.
- (11) Dat verklaart waarom de economie in de DDR meteen instortte na de fusie met de BRD.
- (12) Pas in mei 1991 werd in Hongarije deze kwestie geregeld. De rechthebbenden zouden 'coupons' krijgen die later recht geven op grondbezit, maar die coupons mag men ook verkopen. Dit compromis kwam er op aandringen van de Partij der Kleine boeren. De andere partijen zijn niet zo gelukkig met dit systeem, omdat de waarde van de grond niet is berekend en de echte boeren van de staatsbedrijven en de samenwerkende boerenbedrijven in de kou blijven staan met slechts 2,5 ha. Men is bang voor het scheppen van een klasse van kleine boeren op onleefbare armzalige bedrijfjes die de concurrentie met de EEG niet aan zullen kunnen.
- (13) Zo besloot men juni 1991 in Polen om gratis 'coupons' uitte delen die later recht zullen geven op aandelen in op te richten beleggingsfondsen. Deze fondsen zullen dan de te privatiseren staatsbedrijven gaan beheren.
- (14) Blijkens een recent bericht van Françoise Lazare in Le Monde (22.12.91) is de situatie in de Baltische staten onderling verschillend, maar even hopeloos. de 'buitenlandse handel' van Estland gaat voor 90% naar de Sowjet-Unie.

Vertegenwoordigers van Letland waren als enige Baltten als waarnemers aanwezig op de conferentie te Alma-Ata waar op 18 oktober 1991 het project van de nieuwe economische unie werd ondertekend. Letland wil zeker geassocieerd lid worden van de nieuwe unie, omdat er economisch geen alternatief was. Hetzelfde zou ook kunnen gelden voor Litouwen. De introductie van een nationale munt is noodzakelijk om de toevloed van inflatoire roebels tegen te gaan. Maar zonder eerst de efenis van de oude staatsschuld van de USSR te regelen blijft dat een illusoire poging. De totale buitenlandse schuld van het oude imperium bedroeg in de zomer van 1991 reeds 65 miljard dollar. Omslaan van de schuld over de voormalige deelrepublieken a rato van de export betekent dat Litouwen 880 miljoen dollar, Letland 680 miljoen en Estland 480 miljoen dollar moeten overnemen. Voort hebben de vertegenwoordigers van de 7 grote kapitalistische mogendheden (G-7) de twaalf Sowjet-republieken al zo ver gekregen dat zij de buitenlandse schuld van de vroegere USSR overnemen in ruil voor belofte van Westerse economische hulp. De Vnekonombank zal als centrale schuldbemiddelaar optreden. Maar vijf republieken (Oekraïne, Wit-Rusland, Moldavië en Georgië) hebben al een clause in dat akkoord laten opnemen dat de drie Baltische staten niet aan hun verplichtingen mogen ontsnappen.

(15) De buitenlandse schuld van Polen aan de westerse regeringen bedroeg toen 33 miljard dollar. De helft hiervan werd kwijtgescholden op voorwaarde dat Polen een akkoord bereikte met het IMF over nieuwe leningen en over een herstructureringsprogramma van de economie. Het akkoord werd bereikt binnen de club van Parijs, waarin de grootste westerse schuldeisers van Polen zijn verenigd. Sinds eind 1989 had Polen de rentebetalingen moeten staken. Om weer rente te kunnen betalen moet Polen meer exporteren en de binnenlandse levensstandaard nog verder verlagen.

(16) In maart 1991 sloot de EEG met Tsjechoslowakije een verdrag waarbij steun voor half miljard dollar en een handelsverdrag werden toegezegd.